

Михнюк Дмитро, ст. магістратури історико-філологічного факультету;
науковий керівник – к.і.н., доцент Снігур А. А. (Міжнародний економіко-
гуманітарний університет імені академіка Степана Дем'янчука, м. Рівне)

ОСОБЛИВОСТІ ВІЙСЬКОВОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ ЗАПОРІЗЬКОЇ СІЧІ

***Анотація.** В статті досліджено особливості військової організації Запорізької Січі. Розкрито структуру Запорізької Січі як первинної військової організації, висвітлено розвиток перших військових засобів та тактик. Обґрунтовано особливості діяльності козацьких військових формувань.*

***Ключові слова:** Запорізька Січ, козак, військове формування.*

***Аннотация.** В статье исследованы особенности военной организации Запорожской Сечи. Раскрыта структура Запорожской Сечи как первичной военной организации, освещено развитие первых военных средств и тактик. Обоснованы особенности деятельности казацких военных формирований.*

***Ключевые слова:** Запорожская Сечь, казак, военное формирование.*

***Annotation.** In the article features of the military organization of Zaporizhzhya Sich are investigated. The structure of Zaporizhzhya Sich as the primary military organization is disclosed, the development of the first military means and tactics is elucidated. The features of activity of Cossack military formations are grounded.*

***Keywords:** Zaporizhzhya Sich, cossack, military formation.*

Козацьке військо зародилося й розвивалося три століття, від кінця XV ст. до кінця XVIII ст. Але розвиток його не був такий безперервний, як це було з військом за княжих часів. За князівської влади весь час існувала українська держава і, хоч вона зазнавала різних змін, все ж державна незалежність була основою української армії. Інакше було з козацьким військом. Козаччина повстала під чужою владою, без державної опіки, як народне військо. Вона пробивалася вперед серед усяких труднощів і перешкод, не маючи певного захисту, знаходячись на диких полях та безлюдних Дніпрових островах. За таких умов дуже важко було утримати суцільність війська та його постійну організацію. Тому, раз-у-раз наново утворювалися козацькі ватаги, сотні, полки й так-само скоро занепадали, серед важких обставин степового життя; раз-по-раз змінювалися отамани, полковники, гетьмани. Неодноразово керівництво військом здійснювали

одчайдухи й самовільники, що тільки того й бажали щоб жити легким хлібом й заводили козацьку організацію в нетрі анархії. Однак, поволі наростала верства «старинних» козаків, де верховодили статечні, ідейні елементи, що бажали створити справжнє національне військо. Самійло Кішка, Петро Сагайдачний, Михайло Дорошенко, Кулага Петражицький – це ті люди, яким козаччина завдячувала елементами дисципліни, порядку й військової готовності. Все більше зростала в козаків свідомість, що вони мають вести боротьбу не тільки за права свого стану, але, що їх головний обов'язок ставати в обороні своєї батьківщини. У боротьбі з татарами, в далеких походах на Чорне море, у кривавих боях із поляками запорозьке військо розвинулося у велику воєнну організацію.

Дослідженням причин виникнення та діяльності Запорізької Січі займалися багато науковців. Серед них варто виділити М. С. Грушевського, який багато уваги приділив критичному аналізу діяльності Запорізької Січі, її реформам та їх значенню в історії Гетьманської держави. В. Смолій дослідив як, коли і чому виникла, і як розвивалась українська нація та роль в цьому процесі Запорізької Січі.

Метою нашої статті є дослідження особливостей виникнення і розвитку Запорізької січі та її військових формувань, визначення позитивних і негативних наслідків у контексті її внутрішньої і зовнішньої політики.

Завдання наукового дослідження передбачає характеристику місця виникнення Запорізької Січі та ролі військових формувань в захисті українських земель від татар та польської шляхти.

Особливості організації військових формувань, які були представлені у Запорізькій Січі мали надзвичайно важливе значення для майбутньої Гетьманської держави. З часу свого виникнення Запорізької Січі її керівники стали регулярно стежити за змінами політичної ситуації в Європі і сусідніх регіонах. Однак особистий вплив Запорізької Січі став помітним в зовнішній політиці тільки після приходу до гетьманства Богдана Хмельницького.

Великі перемоги козацького війська під проводом Б. Хмельницького над Жовтими Водами, під Корсунем і Пилявцями віддали в козацькі руки всю Придніпрянщину, а далі козацькі полки поширили свій вплив аж до західних окраїн, а потім до північних кордонів українського народу та в білоруські землі. На широких просторах організувалася нова українська держава, а її творцем й основою була козаччина. Керівництво цією державою здійснювала козацька старшина, в яку ввійшли найкращі ватажки з поміж козаччини, міщанства та шляхти. Серед еліти українського народу слід виділити Виговського, Нечая, Богуна, Черняту, Джалалія та багато інших.

Козацьку справу вони організовували відповідно до європейських зразків, а незалежність України стала для них головною політичною метою. Це завзяте, непоступливе покоління проявляло героїчні зусилля,

одною рукою відбиваючись від ворогів, другою організовуючи життя країни. Козацький устрій, вироблений у далеких степах, за Гетьмана Б. Хмельницького був поширений на територію всієї України.

Ця доба широкої державної праці протривала недовго. Ще тільки за гетьманства Виговського й Дорошенка Україна жила справді незалежним життям, а військо перемогами на різних фронтах продовжувало традиції Хмельниччини. Потім козаччина на Правобережжі занепадала в безнадійній боротьбі з турками й поляками, а козацька влада удержалася тільки на Лівобережній Україні, але утримати державну незалежність вже не вдалося, козаччина мусила визнати московську зверхність та погодитися на обмеження, піддатися наказам московських царів.

Ще час-від-часу козаки підіймалися на визвольні змагання. Навіть Брюховецький, що найбільше підлягав Москві, пробував розбити московське ярмо. І. Мазепа гірко переживав упокорення своєї нації, бачив, як занепадає запорозьке військо, як гине Україна; тому він зірвався ще раз до війни з грізним ворогом, але серед трагічних обставин не зміг здійснити своїх задумів. Його наслідники Скоропадський, Полуботок, Апостол вже тільки боронили останки минулого, поліпшували військовий устрій, підносили технічну організацію війська, консервували давній військовий побут, але давнього значення України вже не могли повернути.

Не змогло протистояти царській владі і Запорожжя. Традиція про те, що з Запорожжя вийшло козацьке військо, давала Січі виняткове моральне значіння. На Низу збиралися всі ті, що не могли погодитися чи з соціальним, чи з політичним поневоленням. Січ була вогнищем протесту й бунту, давала захист визвольним змаганням, але не раз посилювала й егоїстичні пориви різних амбітних вождів. Запорожці теж не хотіли піддаватися Москві, і коли цар Петро зруйнував Січ, шукали пристановища на турецьких землях, навіть далеко за Дунаєм. Але остаточно й вони мусіли скоритися обставинам. Остання Січ уже не мала політичного значення, але все ще залишилася школою військової майстерності, місцем, де зберігалися старосвітські козацькі звичаї і традиції.

Чисельність козацького війська дуже змінювалася впродовж століть. В кінці XVI ст., коли козаччина вперше виступила як окреме, організоване військо, рахували її від 2000 до 10000 воїнів. Так наприклад Косинський у 1593 р. мав коло 4000 воїнів; на австрійську службу 1594 р. запорожці обіцяли дати до 6000 добірного війська; сили Наливайка нараховували 12000 козаків; у боях під Лубнами було 6000 учасників, але між ними тільки 2000 доброго війська.

Число Запорізького війська сильно зросло під час московських війн. У двох перших десятиліттях XVII ст. в похід з Дмитром Самозванцем ходило близько 13000 козаків; під Смоленськом у 1609–1611 р. мало бути 30000, чи навіть 40000 козаків під Хотиним 1621 р. – понад 40000 осіб. Але серед

війська було багато челяді, джурів і всякої помічної служби. Один із тодішніх знавців воєнної справи, Старовольський, зазначав: «Самих козаків буває 15.000, але з новиками виходить сорокатисячне військо» [11].

В 1620–1630 рр. число козаків уже не збільшувалося, а – меншало. В повстанні 1625 р. рахували козаків на 30000 осіб, а з них у боях наклали головами 8000 чоловік; у переяславській кампанії 1630 р. налічували 37000 повстанців; у московському поході 1633 р. було 30000 козаків; у повстанні 1637 р. під проводом Павлюка воювало 23000 осіб.

В ті часи також поволі збільшувалося число реєстрових козаків на королівській службі. В 1575–1576 рр. реєстрових козаків було тільки 300, в 1580-х рр. – 600, в 1590–1591 р. – 1000 козаків; у 1622–1623 р. їх кількість зросла з 2000 до 4000; у 1625 р. був встановлений реєстр – 6000 козаків; в 1630 р. число реєстрових козаків було збільшено до 8000; у 1635 р. його зменшили до 7000; у новій ординації 1638 р. було залишено тільки 6000 реєстрових козаків. Коли почалося повстання 1648 р., сам Хмельницький жадав тільки 12000 реєстрового війська.

Хмельниччина дала зброю великим масам народу так, що число козацького війська зросло до нечуваної досі кількості. У пилявецькому поході військо Б. Хмельницького налічували 100000 осіб, під Львовом у 1648 р. – 200000 осіб, у зборівській кампанії – 300000 осіб; а сам Хмельницький говорив московським послам, що під Зборовом його військо доходило до 360000 людей. Але в цій великій масі справжнього війська була тільки невелика частина. Це засвідчує те, що у Зборівському мирі Б. Хмельницький погодився на 40000 реєстрового війська, а в переяславських переговорах із царем, де він міг вільно ставити свої вимоги – не поставив вищого числа, як – 60000 козаків. Але й це військо, в порівнянні з арміями, якими розпоряджалися на заході різні сильні держави, було вже дуже великим.

Після смерті Б. Хмельницького почався сильний занепад козацького війська, в основному через те, що від Гетьманщини відпала Правобережна Україна. Виговський хотів спершу вдержати реєстр у 60000 осіб, але в гадяцькій угоді з Польщею погодився на 30000 реєстрового і 10000 найманого війська. Юрій Хмельницький і Брюховецький, у переговорах з Московщиною, вимагали 60000 реєстрового війська. Але Многогрішний у глухівській умові 1668 р. задовольнився 30000 війська, і це число збереглося в пізніших умовах Самойловича 1672 р. й Мазепи 1687 р.

Але насправді козаків, що несли військову службу, було куди більше. У XVIII в. українська армія знову почала чисельно зростати. В 1723 р. в ній нараховувалося 55241 козаків і до 1000 найманого війська. В описі 1777 р. нараховувалося 179128 козаків, та не знати, чи все це були справді озброєні люди, чи тільки належні до козацького стану. В 1783 р., тобто

останнього року перед скасуванням козацького війська, в ньому числилося 176886 виборних козаків і 198295 козаків – помічників.

На Запорозжжі доступ до війська мав кожний, хто хотів козакувати; але до війська добирали найбільш здібних. Доповнення до війська звалось приписом, а як справа йшла про наймане військо, то – затягом або набором. Дозвіл на це давала рада, набір проводив гетьман із полковниками, а на Січі кошовий. Польський письменник Старовольський у 1628 р. писав про це так: «Ранньою весною, коли сніги починають сходити зі степів, кожний охочий до воєнної справи, спорядивши човен і припас, їде Дніпром до козацьких островів, а там їх старший вибирає військо з цих приходнів: здатних каже писареві вписати у реєстр, а нездатних відправляє до дому, забравши принесені ними припаси. Прийнятих роздає під око десятників; їх вони слухають, доки не зміниться їх заняття або становище» [11]. Новачки не беруть участі в раді й виборах старшини, аж до трьох років; «за той час вони повнять службу слуг і коли що вистроять, зазнають від своїх старших тяжких кар». Таких новачків десятник, окрім дев'ятох старих вояків, має під собою 30, деколи і 50, і ними розпоряджається, як їх повний хазяїн, особливо в битвах; коли хто з них з битви утече, то не сміє повернутися, а то покарали б його на горло; хиба десь дома, як розходяться на зиму, може їх перепросити». Старовольський запевняє, як це вже було згадано, що в сорокатисячному війську було тільки 15000 справжнього війська, а решта були новачками. Боплян в «Описі України» згадує, що новобранці брали участь і в морських походах.

За результатами проведеного дослідження можна зробити висновок, що козаки були окремою соціально верствою населення, але, звичайно, вони зберегли риси, притаманні українському народові. З однієї сторони, козаки були мужні, відважні, сміливі, самовіддані, дотепні, веселі, щедрі, безкорисні, винахідливі, гостинні, прості у відносинах, справжні товариші та ін. З іншої, вони любили похизуватись, були легковажні, ліниві, багато випивали (але ніяк не в військових походах) та ін. Все це уособлює в козаках їхню неповторність.

З військової точки зору можна сміливо сказати, що Запорізька Січ була однією з найкращих військових формацій Європи того часу. Українське козацтво було головним чинником державотворення. На Запоріжжі утворилася нова військова організація, яка через деякий час стала основою української державності. Тут виникли підвалини республіканської форми правління, нові принципи судочинства, нові джерела права.

Однією з найяскравіших сторінок в історії українського народу була Визвольна війна 1648–1654 рр. Саме в цей час зміцніла Україна, в державі утворилася нова військово-адміністративна система. Український народ здобув національну та особисту волю. Однак, після остаточного зруйнування Запорізької Січі у червні 1775 р. російською армією під

командуванням генерала Текелі почалося згасання найяскравішої сторінки в історії України – Козацької доби.

1. Антонович В. Розповіді про запорізьких козаків / В. Антонович. – К., 1992.
2. Грушевський М. Історія української козаччини / М. Грушевський // Вітчизна. – 1989. – № 1–11.
3. Рогожина А. Історія Держави та права / А. Рогожина. – К., 1996.
4. Музиченька П. Історія держави та права України / П. Музиченька. – Київ. – 1999.
5. Історія України / за ред. В. А. Смолія. – К., 1997.
6. Субтельний О. Україна : історія / О. Субтельний. – К., 1991.
7. Яворницький Д. Історія запорізьких козаків. – К., 1990–1991. – Т. 1–2.
8. Субтельний О. Україна : історія / О. Субтельний. – К. : Либідь, 1994. – 736 с.
9. Грушевський М. С. Нарис історії українського народу / М. С. Грушевський – К., 1990. – 320 с.
10. Грушевський М. Кто такие украинцы и чего они хотят / М. Грушевський – К., 1991. – 240 с.
11. Грушевський М. С. История Украины-Руси / М. С. Грушевский. – К.; Л., 1913. – Т. 8. – 350 с.
12. Крип'якевич І. Історія України / І. Крип'якевич. – Нью-Йорк; Мюнхен, 1949. – 568 с.
13. Смолій В. Як і коли почала формуватися українська нація / В. Смолій, О. Гуржій. – К., 1991. – 246 с.
14. Бойко О. Д. Історія України / О. Д. Бойко. – Київ : Видавничий центр «Академія», 2002р.